

ОДНОДЕННИЙ РУШНИК

(За спогадами переселенців
з враженого радіацією Полісся)

Українське Полісся майже до середини ХХ ст. зберегло прадавні вірування і пов'язані з цими віруваннями ритуальні обряди. Серед них — виготовлення одноденних (обиденних) рушників, які, за переконанням поліщуків, мали чарівну силу боронити від великого лиха: посухи, ворожої навали, пощесті, хвороби.

Про цей звичай ми чули від селян з Народицького, Лугинського, Овруцького районів Житомирської області, Чорнобильського району Київської області під час фольклорно-етнографічних експедицій 1994—1995 років, організованих Мінчорнобилем в місяць переселення людей із зони радіаційного забруднення.

Сподіваємось, що їхні свідчення доповнять набуток знань про обиденні речі, який вже склався завдяки працям дослідників Д. Щербаківського, Д. Зеленина, Б. Рибаківа, митрополита Іларіона, О. Топоркова, М. Толстого, О. Страхова, О. Боряк та інших.

Наведемо окремі розповіді переселенців (наближено до оригіналу):

1. Як не було дощу, брали кужіль, прядиво, пряли на дерев'яних веретенах. Коли направили, основали пряжу, ставили верстат на дворі. Виткавши рушники, чіпляли їх на придорожні хрести. Крім того, зв'язували докупи дерев'яні лопати, якими хліб у щіч сажали, дівчатка-підлітки йшли до колодязів і колотили в них воду тими лопатами, щоб дощі йшли (Старовойт Катерина Степанівна, 1912 р. н., з с. Малахівки Лугинського р-ну).

2. На розходній дорозі стояв великий хрест як хранитель села. На хрест вішали рушники, коли прийде кому. А потім його викопали і в могилках збоку поставили.

Одного літа ніяк дощу не було — усе кругом засихало. І тоді жінки літнього віку ("у літях") домовилися виткати одноденний рушник: "та пряде, а та вже снус, а та вже веретче". Для цього зібралися в хаті на околиці села, щоб менше хто бачив. Відчинили ворота, поставили ткацький верстат і почали ткать. Туг де та хмарка найшла, і пішов дощ. Жінки перебралися у тік. Доткали того рушника (метрів 3—4), покликали дівчаток років по 12 чи менших, квіточок нарвали до рушника і тим проводом з піснями (псалмами) однесли рушника і повісили на хрест. І Господь послав благодать — з неба став дощик іти. Видно Богу уюдно було (Лутченко Пелагея Гаврилівна, 1913 р. н., з с. Рудні Іллінецької Чорнобильського р-ну).

3. Не було дощу. За селом коло розходних дорог стояла криничка, а поряд хрест. То жінки поставили там верстат: те пряде, а те снус. Виткали радюгу і повісили на хреста. І пішов дощ (Заяць Анастасія Сидорівна, 1913 р. н., з с. Любарки Народицького р-ну).

4. Робили за день того рушника такі баби, що вважалися чесними, тобто "вона з своїм мужиком жила, а вже як мужик помер, то ні з ким ніякого діла не мала". Зібралися, зробили за день рушника, понесли і повісили на "фігуру", що стояла на могилках. І з того часу почав дощ іти і йти. А дощу довго-довго не було (Торбенко Катерина Миколаївна, 1921 р. н., з с. Лозниці Народицького р-ну).

5. Як дощу не було, стояла суша, то ставили на дворі верстат і робили такі рушники. Брали льон, його терли в один день усі гуртом, трепали, щоб чистенький був, і мички микали. Рушник вішали на хрест, що стояв у кінці села. То на другий день або до вечора — дощ (Скопич Наталія Степанівна, 1913 р. н., з с. Голубієвичів).

6. Як не було дощу, то ходили кругом села з корогами поперед хреста. Рушники чіпляли на "фігури" що стояли на виході з села, біля

роздоріжжя. “Співала псвча, правив піп, усі ходили крутом села” (с. Старе Шарно Народицького р-ну).

7 Як нема довго дощу, мак свячений у колодязь сиплять.

А ще збираються жінки, за ніч напрядуть і витчуть завіску і несуть її до церкви. А потім від церкви ходять по полях з образом (Костюченко Ганна Семенівна, 1905 р. н., з с. Степків Овруцького р-ну).

Ця розповідь, як і попередні, відітається у низку обрядів викликання дощу. Однак нами зафіксовано і приклад іншого застосування обиденного рушника. В с. Старому Шарні баби робили його для покійника.

8. За ніч напрядали на прядку і витикали, щоб опускати на рушниках у яму — “не веровкою, а рушниками”

Найбільш розвинений і багатодільний обряд, пов'язаний обиденним рушником, оповіла Прищепна Надія Филімонівна, 1932 р. н., з с. Борутиного Овруцького р-ну, яка дитиною брала в ньому безпосередню участь.

9. Це було в 1943 році під час німецької окупації. Крутом в сусідніх селах усе палили, а людей зганяли. Борутине лишалося поки що незаїманим, але люди кожної миті чекали нещастя. Тоді зібралися старі баби, жінки середнього віку і маленькі дівчатка. Треба було їм за день напрядати з льону, посновати, виткати, зарубити, понести і по хрестах почепити на розходних дорогах три рушники. Це робилося у п'ятницю і звалось “тайна вечеря”

Робили гуртом: три старші, три середні і три малі, усього дев'ятеро жінок. Три рушники повісили на три прилорожні хрести. Якщо б хрестів виявилось менше, скажімо, два, то одного рушника повісили б на “фіцуру” на кладовищі. “На тайну вечерю робили ці рушники. Зроблять, почеплять на хреста, і Бог спасіння дасть”, тобто порятунок села од німців. Після того, як рушники припинали на хрести, відбувалася пісна вечеря за участю ткаць і запрошених. На вечері не було ні сиру, ні сала, ні сметани, а тільки борщ, гриби, квасоля, кугя з олією із льону.

До ритуалу “спасіння” належало ще одне дійство — випікання хліба в той самий день, коли виготовляли рушники, і перенесення його в сусіднє село. Хліб треба було нести вгрьох: дівчинці-підліткові, дорослій жінці і старій бабусі. Принесли хліб в одну хату, спитали, чи можна увійшли: “Ми святій хліб вам принесли” Поклали і пішли додому назад. А вони хай несуть далі, як хто може.

Обряд відбувався навесні у Піст перед ранньою Паскою. Але взагалі, за свідченням оповідачки, час його відправи не мав значення, головним чинником було “велике горе”, що находило на село. “Вже люди бачили увечорі заграви, за 30 км горіли Наровля, Прип'ять” Село Борутине розташоване в 5 км від шосе, німці обминули, їх швидко гнали, і вони не встигли спалити село.

До свідчень переселенців з центрального Полісся, отриманих протягом 1994—1995 рр., додамо ще одне повідомлення, записане нами в липні 1996 року на Чернігівщині від Михайла Ханка, 1930 р. н.

10. В селі Галайбиному Борзнянського р-ну під час Другої світової війни з метою якнайшвидшого її закінчення збиралися жінки-вдови протягом ночі виготовляли ритуальний рушник, а чоловіки-вдівці робили хрест і ставили його біля роздоріжжя. Рушником обв'язували хрест.

Наведені матеріали вивчають у тому, що оберегові обряди за участю одноденних рушників проіснували на Українському Поліссі у різних варіантах принаймні до 40-х років ХХ ст. Живими лишалися головні елементи обрядів, віра у їх магічну силу, ідея “спасіння”

Тлумачення ж вірувань загубилося в глибинах віків, і теперішні виконавці традиційного ритуалу вже не могли пояснити його значення та первісний сенс.

Це намагаються робити вчені — археологи, історики, етнографи, маючи на озброєнні певну систему знань. Skorистаємось їхніми висновками для осмислення свідчень респондентів.

Питання нашого зацікавлення займало увагу дослідників понад 80 років. Як впливає з їхніх праць, ритуальне виготовлення одноденних речей було розповсюджене на південнослов'янських і східнослов'янських землях досить широко, але збереглося епізодично у болгарів, сербів, в Білорусі, Російській Півночі, в окремих районах України, а саме на Поліссі (Волинському, Київському, Чернігівському), подекуди на Поділлі і Закарпатті⁵ (с. 14),⁸ (с. 15),⁹ (с. 324—325).

Митрополит Іларіон, студіюючи дохристиянські вірування нашого народу, відзначає, що в часи язичництва (поганства) люди вірили в силу довколишньої природи, обожнювали її. Об'єктом релігійного пошанування язичників були озера, річки, джерела, колодязі, пагорби, велетенські дерева, яким приносились жертвні дари. За язичництва жертви були криваві (худоба, птиця, навіть люди), пізніше, вже за християнства, їх заступили плоди та вироби з них, зокрема хліб. Культ хліба і сьогодні присутній у найважливіших обрядах українців як символ сонця, символ щастя. "Приноси богам у давнину часом вішали на священних деревах по лісах та гаях, наприклад, рушники, що в нас перейшло на фігури" Так митрополит Іларіон пояснює трансформування обряду з одноденним рушником в процесі переходу людей від язичницького до християнського світобачення¹ (с. 173).

Д. Щербаківський³ (с. 547), вважав, що в Україні полотно робило людей ще й невидимими для недоброї сили і тим виконувало функцію оберега.

Жертвоприношення з давна відбувалися в капищах чи в святих місцях, зокрема біля криниць³ (с. 169). Тобто криниці ще за язичництва мали магичне значення. По християнізації біля освячених криниць ставили хрести як обереги. Хрести також вкопували біля розходних доріг на околицях села, оскільки перехрестя вважалися небезпечними і потребували Божого опікування.

Треба згадати і про дуже сильний культ померлих на Поліссі, що існує і сьогодні. Поховальна та поминальна обрядовість тут сягає найдавніших давен. Віддаючи належне пам'яті рідних, чиї душі перейшли в інший світ, поліщуки розраховують на добру підтримку і допомогу з їхнього боку. Жертвоприношення в певній формі входить до ритуалу пошанування померлих членів роду. Значну роль в цьому відіграють рушники — обиденні для спускання в могилу труни і звичайні, які зав'язували на хрест та ін.

З метою захисту села, поля, садиби від "нечистої сили" окреслювалося чарівне коло обходом навколо відповідної ділянки чи оборюванням її³ (с. 548). При цьому дію магичного кола підсилювали свяченими речами (хліб, мак-відун, тканина, пізніше церковні атрибути, молитви).

Як різновид чарівного кола, Д. Щербаківський³ (с. 540—541, 550) подає зафіксований ним на Пінщині 1910 року обряд оберізування церкви намітками, зшитими короткими кінцями докупи, або подібний обряд обмотування церкви (тричі) довгим полотном, записаний в 70-х роках ХІХ ст. на Мінщині Сергійутовським.

Питання про ритуальні ткані символи на теренах України, переважно на Поліссі, ґрунтовно досліджено у праці О. О. Боряк⁵. Нею зафіксована низка спостережень, які цілком відповідають і свідченням наших респондентів. З них найсуттєвішими є такі: виконання обряду старими жінками і молодими дівчатами, від яких вимагалася ритуальна чистота; виготовлення обиденного полотна протягом обмеженого проміжку часу (за день, за ніч), визначення часу ритуалу загрозливою необхідністю, подекуди календарна прив'язка до певних днів, інколи заборонених для звичайного ткання (наприклад, п'ятниця)⁵.

Щодо п'ятниці, то цей день особливо шанувався нашими пращурами. За часів поганства саме п'ятниця вважалася недільним святом, і такий звичай зберігався в Україні ще в XVI ст. Прийняття християнства підсилило роль п'ятниці як дня Христової смерті і дня св. Параскеви (Параскеви-П'ятниці). Найбільше шанувалися 12 п'ятниць перед річними святами, коли постували, щоб збулося бажане (с. 326). Параскева-П'ятниця у християнстві заступила сонцеву сестру, богиню дощу Моккошу, яка в Україні ще й сприяла пологам (с. 109—110). На думку Б. Рибаківа, вона була і богинею ткалю⁴ (с. 108).

У чому ж полягає сенс одноденних обидених речей?

А. Б. Страхов пропонує таку семантичну інтерпретацію обиденого обряду: "Операції прядіння, плетіння, навивання основи, ткання пов'язані з рахуванням, впорядкуванням світу, творінням космосу. Можливо, велика ефективність "обиденого" акту пов'язана з тим, що в ньому сакральний елемент культури поданий, так би мовити, у згущеному вигляді і за рахунок проминання стадій, більш зв'язаних з природою... Сенс "обиденого" ритуалізованого виробництва реалії не в тому, щоб зробити її за один день, не в кількості днів..., а в тому, щоб злити початок і кінець роботи в єдиному обмеженому часовому проміжку"⁵ (с. 367—368, переклад З. Г.).

Аналогічний зміст вбачає в обряді Борак О. О., виходячи з міфологічної традиції, що ототожнювала процес прядіння, снування і ткання з етапами "творення світу"⁶ (с. 16, переклад З. Г.).

Наведені уривки з праць відомих дослідників народних вірувань та обрядів дають підґрунтя для кращого розуміння свідчень наших респондентів, хоча і не знімають усіх можливих запитань.

З десяти зафіксованих нами розповідей у чев'яти (№№ 1—7, № 9, № 10) йдеться про ритуал колективного ткання рушника ("завіски", "радюги") жіночим гуртом і наступного припинання виробу до хреста ("фігури") біля роздоріжжя на околиці села. У восьми випадках (№№ 1—6, № 9) дійство відбувалося протягом дня, метою семи випадків (№№ 1—6) було викликання дощу, одного (№ 9) — "спасіння" села від знищення ворогом. Тобто більшість зібраних нами свідчень стосується саме денного перебігу ритуальних дій. Проте маємо згадки і про магічне ткання в нічний час — у випадку виготовлення рушника для спускання труни в яму (№ 8) і для якнайшвидшого закінчення війни (№ 10). Подекуди обряд доповнювався магічними діями, пов'язаними з колодязем — колотінням води "хлібними" лопатами (№ 1), посипанням свяченим маком (№ 7). Підсилюючим компонентом ритуалу був хід навколо села — "окреслення" своєрідного оберегового кола (№№ 6, 7), якого не спроможна подолати нечиста сила.

Слід звернути увагу і на такі промовисті моменти обрядів: "ставили верстата надворі" (№№ 1, 5); "відчинили ворота і поставили ткацький верстат" (№ 2); "За селом коло розходних дорог була криничка, а поряд хрест. То жінки поставили там верстата" (№ 3). Це не випадковий крок — виносячи верстат із хати у двір, відчиняючи ворота, виносячи верстат на околицю, розширювали сферу магічної дії тканого виробу, робили його могутнішим⁵ (с. 12).

У випадку № 9, найбільш насиченому ритуальними діями, спрямованими на відведення великого лиха, сконцентровані усі відомі в даній місцевості оберегові обряди. Це і виготовлення одноденного рушника, і постування, і приурочення до П'ятниці, всупереч традиції, звичайного ткання, і жертвоприношення у вигляді хліба, перенесеного в сусіднє село для подальшого переміщення його від села до села — аж до Бога. Цікаво, що виконавцями усіх дій були три представниці трьох вікових категорій жінок.

Розглянуті повідомлення характеризують язичницько-християнську подвійність обрядових уявлень поліщуків. Зокрема, обнесення одноденного рушника кругом села є дохристиянським елементом. В давнину,

імовірно, сувоєм полотна обгортали усе село, створюючи магічне коло, а вже пізніше символічне коло "окреслювали" обходом з обиденним рушником або прикріпленням його на дорозі¹ (с. 207). Елементи жертвоприношення теж сягають язичницьких часів.

Обв'язування обиденним рушником хреста, молитви, псалми, церковні атрибути, введення в ритуал "тріпці" приурочення до днів певних святих — усе це риси, привнесені в обряд християнством.

Ідея обиденності була реалізована не тільки у тканих, а й в інших речах, виготовлених протягом одного дня з ритуальною метою, як то хрести, тенета, пироги, хліб⁶ (с. 364—367).

Існував і звичай побудови обиденних храмів, зокрема на теренах Московської та Новгородської Русі, про що є прямі свідчення не раніше кінця XIV ст.² (с. 211). Метою їх будівництва (з дерева) був захист від епідемій, а в окремих випадках — увічнення перемог та інших визначних подій. Історик Макарій¹⁰ вважав за обиденний храм, побудований 996 року в Кисві на честь порятунку вел. кн. Володимира від кочовників. Ховаючись від переслідувачів, князь дав обітницю спорудити церкву на місці порятунку [Лаврент. літ., с. 53].

Припущення Макарія про обиденність цього храму відкидав Д. Зеленин через недоведеність факту² (с. 210). В той же час обиденні храми Д. Зеленин розцінює як більш пізніє явище порівняно з обиденними рушниками² (с. 213). Останнє не викликає сумнівів, оскільки обряди з одноденними рушниками відтворюють дохристиянські вірування. Але християнізація запроваджувалась на Русі Кисвом, розповсюджуючись далі. Тому цілком слушною уявляється думка про можливість будівництва обиденних храмів на світанку християнізації на Київських землях, де ми сьогодні фіксуємо ритуал з одноденним рушником.

Київ

¹ Митрополит Іларіон. — Дохристиянські вірування українського народу — Вінніпег, 1965

² Зеленин Д. К. "Обыденные" полотна и обиденные храмы // Д. К. Зеленин. Избранные труды. Статьи по духовной культуре 1901—1903. — М.: Индрик, 1994 — С. 193—213.

³ Шербаківський Д. М. Сторінка з української демонології (вірування про холеру) // Українці: Народні вірування, повір'я, демонологія. — К.: Либіть, 1992. — С. 540—553.

⁴ Рыбаков Б. А. История культуры древней Руси. — М., 1948. — Т. 1. — С. 108.

⁵ Страхов А. Б. Восточно-славянское обиденный (семантика и происхождение слова и понятия) // Russian Linguistics. — 1985. — Vol. 9 — P. 361—373.

⁶ Борjak Е. А. Традиционные знания, обряды и верования украинцев, связанные с ткачеством (середины XIX — начало XX в.): Автореферат дис. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук. — Л., 1989.

⁷ Милорадович В. П. Малорусские народные поверья и рассказы о пятнице // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К.: Либіть, 1992. — С. 372—382.

⁸ Галстой Н. И. Труды Д. К. Зеленина по духовной культуре // Д. К. Зеленин. Избранные труды. Статьи по духовной культуре 1901—1913. — М.: Индрик, 1994 — С. 15—25

⁹ Кляус В. Л., Топорков А. Л. Комментарии // Д. К. Зеленин. Избранные труды. Статьи по духовной культуре 1901—1913. — М.: Индрик, 1994 — С. 324—325.

¹⁰ Макарій, архієпископ [Булгаков]. История русской церкви. — Спб., 1868, т. 1. — С. 35.

СВЯТ-ВЕЧІР

За вікном, на вечірньому тлі,
Сніжна білість легка і лапата
Ходить свято по білій землі.
Ходить свято від хати до хати

Перша зірка глядить у вікно,
Як онуків старий надляс
Найдорощим йому, що давно
Взяв до серця із рідного краю.

Повертаються давні роки
І стають біля нього навколо.
І минуле у вечір такий
Із сім'єю сідає до столу.

Світлана Кузьменко